

Державний заклад
«Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

НЕКЛЕСОВА Валерія Юріївна

УДК 811.111'1'373.2

**КОГНІТИВНА ПРИРОДА ВЛАСНИХ НАЗВ
НА ПОЗНАЧЕННЯ ЧАСУ**

10.02.15 – загальне мовознавство

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Одеса – 2010

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі граматики англійської мови факультету романо-германської філології Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник – доктор філологічних наук, доцент
Карпенко Олена Юріївна,
Одеський національний
університет імені І.І. Мечникова,
завідувач кафедри граматики англійської мови

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Калінкін Валерій Михайлович,
Донецький національний університет,
професор кафедри загального мовознавства
та історії мови

кандидат філологічних наук
Дерік Ілона Морисівна,
Державний заклад «Південноукраїнський
національний педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського»,
викладач кафедри перекладу і теоретичної та
прикладної лінгвістики

Захист відбудеться «5» жовтня 2010 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 41.053.05 Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського» за адресою: 65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 26.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського» за адресою: 65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 36.

Автореферат розіслано «4» вересня 2010 р.

Учений секретар

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Дисертаційне дослідження виконано в межах нової галузі ономастичної науки – когнітивної ономастики. Одним із її пріоритетних завдань є аналіз пропріативної лексики з позицій когнітивної лінгвістики, вивчення відображення власних назв у ментальній свідомості носіїв певної мови. Надбання когнітивної лінгвістики (Дж. Лакофф, Ч. Філлмор, Л. Талмі, Р. Ленекер, О.С. Кубрякова) дають можливість виконати певні завдання когнітивної ономастики: визначення форми і функції онімних концептів, окреслення засобів та шляхів фреймування онімної лексики, установалення напрямків асоціативного визначення онімних концептів.

Розвиток когнітивної ономастики став можливим завдяки студіям та практичним розробкам вітчизняних ономастичних шкіл (В.В. Німчук, Г.Є. Бучко, Ю.О. Карпенко, Є.С. Отін, А.О. Білецький, О.В. Суперанська, Н.В. Подольська). Ономастичні дослідження в повній мірі розкривають сутність буття антропонімів і топонімів, але аналіз хрононімів не набув значного поширення. Також необхідно зауважити, що серед представників ономастичних шкіл пострадянського простору (О.В.Суперанська, Н.В. Подольська, А.О. Білецький) немає єдиної думки, які саме власні назви слід уважати хрононімами.

В останні роки підвищився науковий інтерес мовознавців до проблем хрононімної лексики в Україні (Чжоу Шао Бо, В.М. Ткачова). Дослідники, які вивчають хрононіми, пропонують різноманітні підходи до класифікації хрононімної лексики, при цьому основним принципом побудови класифікаційних схем є особливості творення, функціонування та критерії відокремлення хрононімів від апелятивів (С.А. Реммер). Окремі студії стосуються історичного (К.В. Першина), етнолінгвістичного (Г.В. Махрачова), порівняльного аспектів (Чжоу Шао Бо) вживання хрононімів у мові та мовленні. У сучасному мовознавстві розглядаються питання виокремлення власних назв на позначення часу (хрононімів) від інших розрядів онімів (М.М. Торчинський). Виходячи з вищезазначеного, очевидно, що створення класифікації маловивчених розрядів онімної лексики, таких як хрононіми, є нагальною потребою сучасної ономастики.

В основу цієї роботи покладено припущення існування когнітивних універсалій у свідомості людини взагалі та у сфері вербалізації власних назв на позначення часу (хрононімів) зокрема.

Слід зауважити, що частину *lingua mentalis*, яка містить дані про всі хрононіми, відомі певному індивіду, визначено як індивідуальний хрононімний фрейм. Дослідження тенденцій, властивих не тільки українському менталітету, а й іншим лінгвокультурам, вивчення особливостей, які є відображенням світосприйняття людини взагалі, є найновішою тенденцією в ономастиці.

Актуальність роботи визначається необхідністю теоретичного обґрунтування відображення концепту «час» у мовній картині світу сучасного суспільства за допомогою когнітивних конструктів ментального простору та експериментального вивчення власних назв на позначення часу (хрононімів) як одного з мовних проявів вищезгаданого концепту.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконано в рамках наукової теми «Дискурсивно-когнітивні аспекти дослідження семантики та функціонування граматичних категорій в германських мовах» (код 0107U010632) кафедри граматики англійської мови факультету романо-германської філології Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

Мета дисертаційного дослідження полягає у визначенні лінгвістичного статусу хрононіма, здійсненні системного опису хрононімної лексики за характером поймаєнованих об'єктів та тривалістю подій, створенні й науковій апробації моделі когнітивного аналізу хрононімів.

Для досягнення поставленої мети передбачено виконання таких **завдань**:

- проаналізувати та описати домінантні ознаки хрононімів;
- створити класифікацію хрононімів на основі лінгвокогнітивної картини світу носіїв української, російської, англійської мов;
- схарактеризувати втілення концепту «час» за допомогою хрононімної лексики;
- здійснити аналіз структур реалізації концепту «час»: індивідуального хрононімного фрейму, скрипту, сценарію як частин мовної картини світу українського, російського, англійського суспільств;
- розглянути засоби вербалізації індивідуального фрейму, скриптів та сценаріїв за допомогою проведення вільного асоціативного експерименту на матеріалі української, російської, англійської мов.

Об'єкт дослідження складають власні назви на позначення проміжків часу – хрононіми.

Предмет дослідження становить мовна природа та денотатні особливості хрононімів, їх відображення в інтеріоризованій дійсності та свідомості за допомогою когнітивних структур репрезентації знань: фреймів, скриптів, сценаріїв.

Матеріалом дослідження є довідники та словники власних назв, художні тексти і тексти засобів масової інформації, що надали можливість формування базової лексики для проведення асоціативного експерименту. Загальний обсяг матеріалу дослідження становить 10874 реалізації хрононімів, одержаних шляхом опитування 100 респондентів.

Методологічною основою лінгвокогнітивного аналізу онімної лексики є сукупність ідей ономастичної традиції та когнітивної ономастики, загальними постулатами яких є розуміння власних назв як мовних маркерів, що є відображенням загальномовного та індивідуального онімного фрейму та інших когнітивних конструктів.

Під час проведення дослідження було використано загальнонаукові та власне лінгвістичні методи:

метод теоретичного аналізу, що полягає в огляді літературних джерел із проблематики дослідження;

описовий, який дав можливість схарактеризувати когнітивну сутність власних назв;

метод кількісних підрахунків для забезпечення надійності, точності, достовірності висновків;

класифікаційний метод для детального аналізу хрононімної лексики;

метод семантичного гештальту асоціативного поля Ю.М. Караулова для визначення універсальних та національно-специфічних характеристик мовної свідомості.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що в роботі вперше здійснено комплексний лінгвокогнітивний аналіз власних назв на позначення часу (хрононімів). Запропоновано дефініцію хрононіма і конкретизовано його диференційні ознаки, також було додано нові поняття до ономастичної терміносистеми та створено класифікацію на основі лінгвокогнітивної картини світу носіїв української, російської, англійської мов. Новим є проведення вільного асоціативного експерименту на матеріалі хрононімної лексики української, російської та англійської мов, що сприяло перевірці коректності підходу, прийнятого за основу в цьому дослідженні. Уперше систематизовано і описано типи реакцій респондентів, які є реалізацією скриптів та сценаріїв. Визначено

види асоціатів, що надають можливість окреслити загальні тенденції в колах індивідуальних хрононімних фреймів носіїв української, російської та англійської мов.

Теоретичне значення роботи полягає у виявленні особливостей формування концептуальної картини світу, зокрема частини, яка вміщує уявлення про час, що є певним внеском у загальну теорію когнітивної ономастики та психолінгвістики. Результати дослідження розширюють знання про категоризацію та концептуалізацію хрононімів у свідомості людини.

Практичне значення дослідження визначається можливістю застосування одержаних результатів роботи в спеціальному курсі когнітивної лінгвістики (теми «Категоризація та концептуалізація досвіду в колективній свідомості носіїв мови», «Структури репрезентації знань», «Співвідношення мовних структур із когнітивними»), у курсах лекцій і на семінарських заняттях із психолінгвістики, загального мовознавства, спецкурсах зі стилістики, типології слов'янських мов, лінгвокультурології та лінгвокраїнознавства, при укладанні асоціативних словників та словників ономастичної лексики, у науково-дослідній роботі студентів і магістрантів з філології.

Апробація результатів роботи. Основні положення дослідження доповідалися на науково-практичних конференціях професорсько-викладацького складу Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (Одеса, 2008, 2009), на міжнародних наукових конференціях «VI Міжнародна науково-практична конференція з питань методики викладання іноземної мови пам'яті професора В.Л. Скалкина» (Одеса, 2009), «Мови і світ: дослідження та викладання» (Кіровоград, 2009), XIII Всеукраїнській ономастичній конференції (Ужгород, 2009), «Актуальні проблеми менталінгвістики» (Черкаси, 2009), «Пріоритети германського та романського мовознавства» (Луцьк, 2009), II Всеукраїнській науково-практичній конференції студентів і молодих науковців «Україністика: нові імена в науці» (Горлівка, 2009), IV Святогірських ономастичних читаннях (Святогірськ, 2009).

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження викладено у 8 одноосібних публікаціях, з них 5 – у фахових виданнях, затверджених ВАК України.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (297 позицій, з них 151 – іноземними мовами), додатку, який містить дані асоціативного експерименту. Загальний обсяг дисертації становить 230 сторінок, із

них 162 сторінки основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У вступі обґрунтовано вибір теми дисертаційного дослідження, її актуальність, подано загальну характеристику роботи, визначено об'єкт та предмет дослідження, сформульовано мету і завдання, розкрито наукову новизну дослідження, встановлено загальні методичні принципи дослідження хрононімною лексики.

У розділі 1. «Онтологія хрононімною лексики: аспекти вивчення, систематизації та класифікації» здійснено аналіз різноманітних підходів до визначення поняття «власна назва» та «хрононім», запропоновано дефініцію терміна «хрононім», описано наявні методики аналізу хрононімів та створено нове групування хрононімів за ознаками їх місця в картині світу носія ментального лексикону, за їх розташуванням у календарній системі та характером події в певний часовий проміжок.

Власна назва на позначення часу може охоплювати різні за тривалістю відрізки часу, обіймати такі денотати, як свята, ювілеї, стихійні лиха, тижні та століття, страйки, аукціони, соціальні виступи та часи правління, війни або прориви в технічному розвитку. Усе це денотатне розмаїття об'єднує те, що назви збереглися в пам'яті людей, їх наслідки відчуються ще дуже довго, навіть у зміненому вигляді, передаються з покоління в покоління, раніше у вигляді міфів, легенд, приказок, тепер у вигляді бібліотек. Усі власні назви проміжків часу, подій, які є історично і культурно значущими для будь-якого етносу, є хрононімами.

У дисертації пропонується розподіл власних назв на позначення часу за джерелами виникнення на космоцентричні та етноцентричні. Під космоцентричними хрононімами ми розуміємо оніми, які виникли завдяки спостереженням людини за космічними тілами та всесвітом. Це перша частина, найдавніша. Сюди ми також відносимо марновірства, пов'язані з астрологією, міфологічне осмислення зоряного неба. Усі вони є частиною наївної картини світу, яка є відображенням скоріше чуттєвого досвіду індивіда, ніж раціонального. Першими тілами, які відігравали важливу роль у процесі категоризації часу, були сонце і місяць, отже, системи онімів, що ґрунтуються на сонячному і місячному календарях, є космоцентричними. Це дає можливість стверджувати, що давніші космоцентричні хрононіми є своєрідними універсальями. Друга

частина космоцентричних власних назв виникла вже після винаходження телескопу та заснування астрономії як науки. Ця група онімів є однією з новіших, позначає фізичні поняття, здобуті науковим шляхом, є розумінням крізь наукову призму.

Етноцентричні хрононіми виникли внаслідок поняттєвого сприйняття людиною світу, вони є кінцевим підсумком феноменологічного пізнання довоколишнього світу. Це та група, що виникла внаслідок поняттєвого сприйняття людиною світу, вони є кінцевим підсумком феноменологічного пізнання оточуючого світу. Хрононіми етноцентричної сфери мають своє коріння в міфах, повір'ях. Із розвитком цивілізації, становленням держави як інституту бачимо перехід на новий рівень та поповнення етноцентричного типу хрононімів: з'являються цивільні та світські свята. В обох групах є назви годин, днів, тижнів, місяців, років. Наприклад, години належать до культурних конструктів, календарів, адже людині ніщо не вказує на розподіл часу упродовж дня. День та ніч є проміжками, які створені самою природою. Отже, вони є зразками моделі космоцентричних хрононімів, астрономічними константами.

Основою класифікації хрононімів стала календарна система, виокремлено такі групи: парсоніми – власні назви на позначення годин та частин дня або ночі (англ. *Venus's hour*); люмоніми – власні назви на позначення світлої частини доби (рос. *Прощенное воскресенье*); ноксоніми – власні назви на позначення подій, що відбулися у темний період суток (ісп. *Nochevieja*); септоніми – власні назви на позначення тижня (англ. «*Wingbowl 18*»); менсоніми – власні назви на позначення місяця (рос. *сечень*); темпоніми – власні назви на позначення сезонів (англ. *Trinity Term*); естоніми – власні назви на позначення років (Міжнародний рік біорозмаїття); періодоніми – власні назви на позначення десятиріч (італ. *Berlusconismo*); епохоніми – власні назви на позначення одного або декількох сторіч (фр. *Belle Époque*).

Подальша класифікація хрононімів зосереджена на тривалості, контекстному наповненні, впливу на життя соціуму. Виокремлено такі підгрупи: актоніми — власні назви електоральних кампаній, систем поглядів, різних заходів (рос. *месячник гражданской авиации 1932 года*); арсоніми — власні назви виставок, вистав, перфомансів («4,33»); геортоніми — власні назви свят, поміж яких є фольк-геортоніми (Івана Купала), клерикал-геортоніми (Октава Великодня) та офіціал-геортоніми (День Конституції України) — власні назви, які охоплюють усі сфери соціуму; делектоніми —

власні назви різноманітних розваг (англ. Live Aid); катаклізмонами — власні назви будь-яких руйнівних переворотів у житті суспільства (нім. Das ICE-Unglück von Eschede); конференціоніми — власні назви нарад, конференцій (англ. XVIII International AIDS Conference); конфліктонами — власні назви окремих боїв і сутичок (рос. Брусиловский прорыв); компетенціоніми — власні назви спортивних змагань (англ. Tough Guy Race 2010); магіоніми — власні назви магічних дій (ритуал винищення «Морени»); мілітонами — власні назви заходів, у яких беруть участь збройні сили (англ. Sea Breeze); солемноніми — власні назви урочистостей з нагоди дат (50-річчя з дати випуску першого автомобіля ЗАЗ-965 «Запорожець»); тумультонами — власні назви повстань і бунтів (англ. Virginia Tech massacre).

У розділі 2. «Когнітивні структури реалізації хрононімії: фрейм, скрипт, сценарій, метонімія» висвітлено завдання когнітивної ономастики, описано функціонування загальномовного та індивідуального хрононімічних фреймів як частин мовної картини світу, узуального, віртуального, сакрального та універсального скриптів, трьох типів сценарію (лінія, спіраль, коло); пояснено механізм дії трансонімізації з погляду теорії блендів (M. Turner, G. Fauconnier).

Однією з базових структур національної ментальності є загальномовні онімні фрейми. Загальномовний онімний фрейм є одним з проявів будь-якої національної картини світу, яка, у свою чергу, є сукупністю безлічі індивідуальних фреймів. Загальномовний онімний фрейм не є закритою структурою, кожен член мовного суспільства може додавати до нього нові оніми, однак, якщо онім не знайомий жодній людині мовного колективу, то загальномовний фрейм не містить даного слова.

Ядро загальномовного фрейму містить хрононіми, які є важливими для певної етнічної спільноти, зазвичай це свята з давньою історією, релігійні, пов'язані з аграрним циклом. Не обов'язково вони мають бути в календарі будь-якої країни (наприклад, радянське свято Червоної армії 23 лютого святкується й досі на території нашої країни, хоча його більше немає в офіційному календарі святкових дат, громадяни зберігають цю традицію, більш того, це свято вважається «чоловічим днем», а відповідно 8 Березня – жіночим). На периферії загальномовного фрейму знаходяться офіційні або нові свята, які не мають своїх традицій проведення, більшість населення відчуває їх штучність і з недовірою або презирливо ставиться до таких нововведень (рос. День соборности

Росси).

Індивідуальний хрононімний фрейм – це частина *lingua mentalis*, яка містить дані про всі хрононіми, відомі певному індивіду. Індивідуальний хрононімний фрейм містить дані, які визначають хрононім як власну назву, яка пов'язана з часом, подіями. Індивідуальний хрононімний фрейм має у своєму складі ознаки, які описують хрононім, інформацію, за яких умов він зустрівся та був сприйнятий уперше, можливі сценарії його реалізації, до якого скрипту належить.

Індивідуальний фрейм концентрується навколо певного індивіда, має свій центр («Я»), у той час як загальномовний може мати лише ядро та периферію, адже ми говоримо про етнос, суму «Я» його представників. Уся інформація: асоціації, уявлення, життєвий досвід, що присутні в них, входить до складу індивідуального фрейму, але ми можемо охопити в дослідженні лише явища, які мають більш частотний характер, знаходяться в більшості таких когнітивних структур. Багато лексем будуть знаходитись на далекій периферії, а центральні формують ядро ментального лексикону, вони збігаються в багатьох індивідуальних фреймах та формують певну мережу концептів. Усі ці дані, як головоломка, складають цілісну картину світу індивіду.

Індивідуальний хрононімний фрейм складається з чотирьох кіл, реалізується в лексемах, піктограмах, що закріплено в когнітивних конструктах: сценаріях та скриптах.

Перше коло складається з назв, що мають індивідуальні посилення, які індивід мислить як обов'язковий компонент його свідомості. Ці хрононіми викликають найдужчі емоції і найяскравіші асоціації. Індивідуальний фрейм за своєю суттю егоцентричний, так що в першому колі обов'язково буде те, що безпосередньо стосується саме нас: події, у яких бере участь людина (Вербна неділя), індивідуально-інтимні хрононіми, вислови, які мовна спільнота не вважатиме хрононімами, але для людини вони є беззаперечною психічною реальністю (матусин день народження, коли я була молодою), і ті події, які відбулися за час життя людини, і навіть якщо вона не брала в них участі, вони настільки сильно вплинули на неї, що стали частиною її ментального буття. Індивідуальний хрононімний фрейм фокусується на звичках та смаках певного носія мови, набір онімів першого кола буде суто індивідуальним (англ. Miss America Pageant 2007, Hallowe'en). І все ж можна говорити про деякі місця збігу в мовній свідомості різних людей завдяки спільній культурі, цими перехрестями й будуть

значущі та відомі події.

Друге коло складають сучасні події, про які людина знає, однак участі в них не брала (Чемпіонат Європи з футболу 2006 – для тих, хто не є вболівальником). Вони сталися під час життя людини, однак не стали знаковими для певного індивіда, проте він може мати енциклопедичну інформацію про них.

Різниця між першим і другим колами спостерігається в тому, що інформація з першого – це спогади, ментальна подорож до особистого минулого, друге коло концентрує факти, події загального, суспільного минулого.

Периферійне третє коло містить маловідомі хрононіми, сюди потрапляють власні назви, не дуже важливі для людини, також до цього кола належать історичні події. Тільки тому, що наш ментальний лексикон є егоцентричним, вони не можуть бути ближче: це було давно, отже, не має великого значення (англ. Salem Witch Trial). Однак не всі історичні події знаходяться в третьому колі. Якщо людина через свою професійну діяльність або особисті уподобання вивчає історію певних історичних проміжків, то для неї цей період буде у першому колі.

Четверте коло – усі інші невідомі хрононіми (англ. Anzac Day), але вони є потенційними, можуть увійти до інших кіл (англ. Spamagrama). Усе залежить лише від особистого досвіду індивіда. Коли людина пізнає новий онім, вона відносить його до якогось із кіл, категоризує його автоматично, адже для нас легше, коли світ розподілено за певними категоріями.

Скрипт є подібним до алгоритму, де дії в ситуації йдуть у певній послідовності, доволі чітко визначеній. Цей конструкт є усталеним, містить послідовність подій, які можна передбачити. Скрипту властива автоматичність, це структура, за сприяння якої ми можемо відчувати себе комфортно у незнайомих ситуаціях. Власна назва належить скриптові, знаходиться у його царині, але й самі оніми є структурами, які реалізують скрипти та сценарії.

Хрононіми узуального скрипту сприймаються індивідуумами як події, що відбулися насправді, найчастіше вони зареєстровані у словниках, функціонують у колективній пам'яті, згадуються в газетах, а інформація про довколишній світ сприймається індивідумом як реальна. Це істина, об'єктивна реальність. Безумовно, реальними ми вважаємо події історичні, документально підтверджені факти (англ. World War I).

Зона узуального скрипту перетинає всі чотири кола індивідуального хрононімного фрейму. У першому колі знаходяться

події, у яких брала участь людина, перше коло – це спогади, враження. Тут можуть бути будь-які події, наповнення цього кола залежить лише від життєвого шляху індивіда: фестивалі, мандрівки, події всесвітнього масштабу і маленькі сімейні свята. Події другого кола індивід розділяє з його оточенням, з його етнічною групою: Помаранчева революція, захоплення судна «Фаїна» піратами. Третє коло – це історія суспільства, до якого належить людина. Четверте коло – це всі невідомі хрононіми.

Віртуальний скрипт містить оніми, які було згадано в художніх фільмах та творах (англ. The Third Age of Middle-Earth). Усі хрононіми, що колись були згадані в усній чи писемній творчості будь-якої культури, належать до віртуального скрипту. Поняття віртуальності розуміємо найчастіше як те, що стосується новітніх технологій, тобто віртуальністю ми називаємо світ Інтернету, комп'ютерних ігор. Але це поняття ширше, воно, на нашу думку, охоплює все, що вигадав людський мозок протягом століть, коли комп'ютер – це лише надбання кінця ХХ ст. Віртуальний скрипт реалізується у вигаданих, альтернативних, можливих світах.

Зона віртуального скрипту у колах фрейму поширюється таким чином: у першому колі знаходяться хрононіми, які містять найулюбленіші фільми, книги, комп'ютерні ігри, пісні та музикальні композиції. Їх людина відзначає для себе особливо. У другому колі знаходяться ті хрононіми, про які людина читала в книгах чи бачила, однак вони не стали улюбленими. Скоріше, після декількох секунд роздумів людина згадає про них, де вона їх бачила або чула. У третьому колі знаходяться хрононіми, які запозичені з менш відомих творів, найчастіше непопулярних або зарубіжних авторів. Індивід їх знає, але не дуже добре пам'ятає, щось подібне може відтворювати з помилками чи змінювати сюжет твору, звідки цей хрононім було вилучено. Четверте коло вміщує всі дані з фільмів та телепередач, які людина ще не бачила, творів, які не читала, ігор, в які не грала.

Сакральний скрипт – це царина міфології та релігії. Він визначає оніми, які, можливо, ніколи не існували, події, які не траплялися, але для людей, які вірять в це, вони є реальними (англ. Feast of Juul, Doomsday). Сакральний скрипт балансує на межі справжнього і уявленого світів. Чітко визначити лінію поділу між реальним і тим, що не існує в дійсності, може лише людина сама для себе. Сакральний скрипт містить відрізки часу, згадані у міфах, легендах, ритуалах, обрядах, які людина сприймає як частину культурного буття будь-якого етносу, що містять вищий інтуїтивний засіб

розуміння. Також органічними компонентами цього скрипту є оніми, що є складовою частиною будь-якого стародавнього або сучасного вірування (Summer Solstice, Beltaine). До того ж сюди належать назви, які втрачають сакральність, своє релігійне значення, але залишається культурна пам'ять про їх минуле, простежуються деякі залишки сакральності навіть у сучасному вжитку, що є складовими елементами міфолого-релігійної свідомості людини. Доволі часто в сакральному скрипті знаходяться хрононіми з різних систем міфів, деміфологізуючись, вони переосмислюються у свідомості індивідумів. Старе набуває нового бачення, вписується у сучасну есхатологію суспільства. Так, Армагеддон переосмислюється з кожним новим стихійним лихом, набуває нових рис, найчастіше таких, яких немає в канонічних текстах релігій.

Сакральний скрипт реалізується в індивідуальному хрононімному фреймі таким чином: перше коло містить хрононіми, що увійшли до системи поглядів культу, який сповідає людина. У першому колі знаходяться всі хрононіми, що складають ядро нашої картини світу, бо є настільки впливовими і важливими, що самі формують її. Навіть у межах однієї культурної формації сакральний сектор індивідуальних хрононімних фреймів людей, що належать до різних соціальних угруповань, може суттєво відрізнитися. Наприклад, в атеїста це коло є ненаповненим, у християнина ми можемо знайти хрононім Apocalypse, для неоязичників – це ритуал Притягання Місяця.

Друге коло містить так звані «чужі» хрононіми, ті власні назви, що належать релігіям, які знає, але не сповідує людина. Ці ритуали можуть бути сучасними або віддаленими в часі, це не має значення, адже для світосприйняття людини вони є лише елементами енциклопедичного знання, як, наприклад, давньогрецька міфологія.

Третє коло містить усі маловідомі хрононіми, тут можуть бути локальні свята, відомі лише людям в одному чи декількох селах, на кшталт обряду толоки, що проводиться при будівництві нової хати на півночі Миколаївської області. Якщо людина не сповідує віру, але знає про її звичаї, ритуали чи десь чула про них та суті не вловила, – це також третє коло. Для не дуже освіченої людини в цьому колі немає фонових знань про культури інших країн, бо інформація про них часткова, неповна і майже забута.

Невідомі хрононіми належать четвертому колу, бо немає культурної інформації про них, це коло є найширшим, адже навіть найосвіченіша людина не може мати даних про всі свята, ритуали,

міфічні часи інших народів. Наприклад, Aquarian Age (епоха Водолія) за астрологічною хронологією – це новий період в історії нашої планети.

Універсальний скрипт – це скрипт, що містить оніми, які присутні в усіх вищенаведених скриптах, фактично вони належать до культурної спадщини більшої частини людства (Загробне життя). Універсальний скрипт реалізується завдяки категорії інтертекстуальності, де кожен онім може мати алюзії, посилання на інші тексти, є частиною культурного контексту. Універсальний скрипт – частина картин світу, спільна для всіх. Універсальний скрипт об'єднує всі три скрипти, тобто містить хрононіми, що переходили з одного скрипту до іншого.

Існують хрононіми, які підпадають під вплив двох скриптів, тобто містять властивості двох скриптів. Сполучені, віртуально-uzuальні оніми позначають назви реальних подій, згадані в художньому творі (Бородіно). Опис у творі робить хрононім віртуальним, переносить власну назву до сфери вигадки.

Сакральні-віртуальні оніми – це події сакрального скрипту, згадані в будь-яких мистецьких творах (англ. Apocalypse Now), де хрононім зі сфери релігії чи міфології осмислено по-новому, використано у художній творчості.

Узуально-сакральний скрипт реалізується в хрононімах, які належать іншій релігії, ніж сповідує певний індивід. Одне і те ж явище є реальним для одних і вигадкою для інших, які не вірять у подібні події (ісп. El Día de Todos Los Santos).

Сценарій – послідовність декількох епізодів у часі, це стереотипні епізоди з ознакою руху, розвитку. Сценарій є адаптивним скриптом, більш гнучкою структурою.

Серед культурних традицій бачення часу можна виділити три архетипні сценарії усвідомлення плину часу: сценарій-коло реалізують свята та події, які повторюються (Водохреща). Він вважається первинною моделлю сприйняття часу, заснований на природному циклі зміни пор року, є основою аграрного календаря. Сценарій-лінію відображають у мові хрононіми, які позначають одиничну, неповторювану подію, до якої повернення немає (Крути). Він є більш пізнім конструктом, з'являється завдяки філософському осмисленню, виокремленню історії від міфу. Сценарій-спіраль доповнює дихотомію коло-лінія значно пізніше. Подія повторюється з певною циклічністю, але вже в новій якості, внутрішньо зміст події еволюціонує (друге пришествя, Apocalypse). Не завжди назви подібні, вони можуть варіюватися. Дія сценарію-

спіралі виявляється у порівняльній конструкції «Б – це другий А».

Метонімія є однією з базових структур свідомості людини разом з іншими когнітивними схемами. Когнітивна метонімія є базою для таких лінгвістичних процесів, як трансонімізація онімів, що можна пояснити з погляду когнітивної лінгвістики, у руслі теорії блендів. Розглянемо її на прикладі оніма англ. Urges. Існує породжувальний простір (genetic space), у якому перебуває вся інформація про часові і просторові координати події, опис битви, між ким вона відбувалася, тобто породжувальний простір акумулює у собі всі спільні дані для ввідних просторів (input spaces). Подія починає зв'язуватися із місцем, де вона відбулася, проводяться паралелі між першим увідним простором (місце: місто Іпр у Бельгії) та другим (дата: квітень 1915 р.), лексичні одиниці (Іпр, бій) та схеми (КОНТЕЙНЕР) проєктуються на інший простір: відбувається метонімічне перенесення. Здійснюється мапування образів і словника із домена-джерела в цільовий домен (бленд), створено новий онім.

У розділі 3. «Втілення концепту «час» у мовних картинах українського, російського, англійського суспільств: вербалізація когнітивних конструктів» проведено огляд наукової літератури з питань проведення вільного асоціативного експерименту та інтерпретації його результатів, введено поняття «онімна лемма» як допоміжний інструмент для оптимізації трактування даних, подано підсумки проведення вільного асоціативного експерименту на матеріалі 10874 реалізацій хрононімів в українській, російській, англійській мовах, які розкривають структуру індивідуального хрононімного фрейму.

Асоціації відіграють центральну роль у дослідженні мислення, пам'яті та всіх процесів вивчення, уявленні про навколишній світ. Багато дослідників (О. О. Леонт'єв, Н. П. Бутенко, Ю. М. Караулов, Т.Ю. Ковалевська, А. П. Загнітко) використовують експеримент для аналізу та порівняння компонентів картин світу різних народів. Дані асоціативних експериментів мають велике значення для дослідження ментальних процесів та концептуальної картини світу. Асоціації є потужним інструментом у дослідженні структури ментального лексикону людей, адже вони вільні від цензури та минають самоконтроль, які можуть заважати проведенню експерименту та негативно впливати на дані.

Уведено термін «онімна лемма», який вміщує не лише всі парадигматичні форми слова, малапроізми, цитати та різноманітні рімейки, своєрідні «індивідуальні назви», тобто ті слова, якими

людина позначає концепт для себе. Асоціати організація PETA та BETA до стимулу Be Kind To Animals Week є однією онімною леммою, просто один респондент має чітке уявлення, а інший колись чув і відтворив в експерименті фонетично схожу форму.

Власні назви в асоціативному експерименті були дібрані згідно з розробленою в цій роботі концепцією буття хрононімів у фреймових ментальних конструктах, хрононіми репрезентують 4 скрипти: узуальний (Кубок Девіса), віртуальний (Первинні століття), сакральний (Свято літнього сонцестояння), універсальний (Великдень). Стимули було пред'явлено респондентам у довільному порядку.

Екстралінгвістичний характер асоціатів вказує на належність стимулу до певного скрипту: наявність власних назв з ідеонімної сфери відносить стимул до віртуального скрипту; вказівки на історичні реалії та факти щоденного життя є дією узуального скрипту; реакції, які вказують на сферу міфології та релігії, думки індивіда щодо цих явищ є впливом сакрального скрипту; універсальний скрипт містить водночас реакції усіх трьох скриптів. Під час експерименту респонденти найбільше використовували узуальний скрипт (41%), універсальний (19%) та віртуально-узуальний (18%).

Належність хрононімів до будь-якого кола індивідуального фрейму визначено сукупним характером скриптових та сценарних реакцій інформантів. Концентрація сценарних реакцій (27-32%) спостерігається в четвертому та третьому колах індивідуального фрейму (Burning Man Festival). Для відомих онімів-стимулів (англ. The Nobel Prize Ceremony) кількість сценарних реакцій респондентів зменшується (10-12%), і всі вони чітко відображають традиції та звичаї, пов'язані з хрононімом-стимулом.

У першому колі, де знаходяться найважливіші хрононіми для певного індивіда, здебільшого знаходяться хрононіми узуального (Be Kind To Animals Week), узуально-сакрального (Покрова Пресвятої Богородиці), віртуально-узуального (Друга світова війна), універсального скриптів (Різдво); у другому колі, де знаходяться хрононіми, які позначають сучасні події для певного індивіда, здебільшого є хрононіми віртуального (The War of the Rings), віртуально-узуального (Виверження Везувію'79), узуально-сакрального (World Day of Prayer), узуального (Цунамі 2004) скриптів; у третьому та четвертому колі, де знаходяться історичні та маловідомі хрононіми, містяться хрононіми всіх типів скриптів.

Отже, дані вільного асоціативного експерименту надають

можливість проаналізувати втілення концепту «час» за допомогою когнітивних конструктів (індивідуального хрононімного фрейму, сімох скриптів та трьох сценаріїв) у мовних картинах світу українського, російського, англійського суспільств.

У **висновках** наведено підсумки проведеного дисертаційного дослідження на основі узагальнення його теоретичних та практичних результатів, окреслено перспективи подальших розвідок.

ВИСНОВКИ

Домінантними ознаками хрононімів є співвіднесеність із часом та наявність денотату у сфері хронології. Риса, яка відокремлює хрононіми від інших видів власних назв, є тісний зв'язок із календарним циклом.

Створено класифікацію хрононімів на основі лінгвокогнітивної картини світу носіїв української, російської, англійської мов. Хрононіми розподілено на дві великі частини: космоцентричні та етноцентричні. Обґрунтовано введення цих двох термінів. Космоцентричні хрононіми виникли завдяки спостереженням людини за космічними тілами та Всесвітом. Це системи онімів, що ґрунтуються на сонячному і місячному календарях, а також ті, які виникли завдяки спостереженням за іншими космічними тілами та явищами. Етноцентричні власні назви – це та група, що виникла внаслідок поняттєвого сприйняття людиною світу, вони є кінцевим підсумком феноменологічного пізнання довколишнього світу.

В основу класифікації, яку наведено в роботі, покладено календарну систему, яка містить такі групи: парсоніми – власні назви на позначення годин та частин дня або ночі; люмоніми – власні назви на позначення світлої частини доби; ноксоніми – власні назви на позначення подій, що відбулися у темний період доби; септоніми – власні назви на позначення тижня; менсоніми – власні назви на позначення місяця; темпоніми – власні назви на позначення сезонів; естоніми – власні назви на позначення років; періодоніми – власні назви на позначення десятиріч; епохоніми – власні назви на позначення одного або декількох сторіч.

Наступний етап класифікації хрононімів зосереджено на характері, соціальній значущості події протягом кожного часового проміжку. Групування містить такі сектори: актоніми – власні назви різних заходів; арсоніми – власні назви виставок, вистав,

перфомансів; геортоніми – власні назви свят, поміж яких є фольк-геортоніми, клерикал-геортоніми та офіціал-геортоніми; делектоніми – власні назви різноманітних розваг; катаклізмоніми – власні назви будь-яких руйнівних переворотів у житті суспільства; конференціоніми – власні назви нарад, конференцій; конфліктоніми – власні назви окремих боїв і сутичок; компетиціоніми – власні назви спортивних змагань; магіоніми – власні назви магічних дій; мілітоніми – власні назви походів, заходів, у яких беруть участь збройні сили; солемноніми – власні назви урочистостей з нагоди дат; тумультоніми – власні назви повстань та бунтів.

Однією з базових структур *lingua mentalis* людини є індивідуальні хрононімні фрейми, які реалізують уявлення про час у ментальному лексиконі індивіда. Індивідуальний хрононімний фрейм містить список онімів, інформацію, яка визначає хрононім як власну назву, пов'язану із часом, ознаки, які описують хрононім, можливі скрипти і сценарії його реалізації.

Індивідуальний хрононімний фрейм складається із чотирьох кіл, реалізується в лексемах, словосполученнях, вигуках, піктограмах, знаках, символах, що закріплено в когнітивних конструктах – сценаріях та скриптах.

Перше коло складається з назв, що мають індивідуальні посилення, які індивід мислить як обов'язковий компонент його свідомості. Ці хрононіми викликають найдужчі емоції і найяскравіші асоціації.

Друге коло складають сучасні події, про які людина знає, однак участі в них не брала.

Третє коло містить маловідомі, діалектні хрононіми, сюди потрапляють власні назви, не дуже важливі для людини, також до цього кола належать історичні події.

Четверте коло – усі інші невідомі хрононіми, але вони є потенційними, можуть увійти до інших кіл, усе залежить лише від особистого досвіду індивіда.

Індивідуальний хрононімний фрейм є частиною загального онімного фрейму. Загальномовний онімний фрейм є сукупністю ментальних уявлень усіх індивідумів, які належать певному суспільству. Він уміщує всі когнітивні конструкти, які існують у *lingua mentalis*: індивідуальні онімні фрейми, скрипти та сценарії.

На основі запропонованої класифікації хрононімів виокремлено сім видів скриптів. Узуальний скрипт позначає хрононіми, які відбулися насправді, вони зареєстровані в словниках, функціонують у колективній пам'яті. Хрононіми, що колись були згадані в усній

чи писемній творчості будь-якої культури, хрононіми, які містять найулюбленіші фільми, книги, комп'ютерні ігри, пісні та музикальні композиції, належать до віртуального скрипту. Сакральний скрипт реалізується в царині міфології та релігії. Універсальний скрипт містить хрононіми всіх скриптів. Сполучені, віртуально-узуальні оніми позначають назви реальних подій, згадані в художньому творі. Сакральнo-віртуальні оніми – це події сакрального скрипту, згадані в будь-яких мистецьких творах. Узуальнo-сакральний скрипт реалізується в хрононімах, які належать іншим релігіям, ніж сповідує певний індивід.

Сценарій як послідовність декількох епізодів у часі засновано на трьох архетипних схемах: сценарій-коло реалізують свята та події, які повторюються. Він вважається первинною моделлю сприйняття часу, заснований на природному циклі зміни пор року, є основою аграрного календаря. Сценарій-лінію відображають у мові хрононіми, які позначають одиничну, неповторювану подію, до якої повернення немає. Він є більш пізнім конструктом, з'являється завдяки філософському осмисленню, виокремленню історії від міфу. Сценарій-спіраль доповнює дихотомію коло–лінія значно пізніше. Подія повторюється з деякою циклічністю, але вже у новій якості, внутрішньо зміст події еволюціонує.

Вільний асоціативний експеримент дав змогу окреслити кола індивідуального хрононімного фрейму носіїв української, російської, англійської мов, де в першому колі здебільшого знаходяться хрононіми узуального, узуальнo-сакрального, віртуальнo-узуального, універсального скриптів; у другому колі знаходяться хрононіми, які позначають сучасні події для певного індивіда, – віртуального, віртуальнo-узуального, узуальнo-сакрального, узуального скриптів; у третьому та четвертому колі знаходяться історичні та маловідомі хрононіми, містяться хрононіми всіх типів скриптів.

Найближчими для людини є свята з давньою історією, давніми традиціями та хрононіми з культурної спадщини людства. Перше коло визначається семантичними гештальтами «традиція», «благодійність», «тварина», «релігія», «фізична сторона смерті», «духовні уявлення про смерть». У центрі індивідуальної хрононімної картини світу українського, російського, англійського мовця знаходяться реалії, які пов'язані з традиціями, досвідом, звичаями, поглядами, смаками, що склалися історично й передаються з покоління в покоління.

Перспектива наукових досліджень хрононімів полягає в

розширенні кола мов, на матеріалі яких планується проводити аналіз когнітивних структур реалізації концепту «час».

Основні положення дисертації відображено в таких публікаціях:

1. Неклесова В.Ю. Онимная ономимия (на материале топонимии и хрононимии) / В.Ю. Неклесова // VI Міжнародна науково-практична конференція з питань методики викладання іноземної мови пам'яті професора В.Л.Скалкина 19-20 лютого : зб. наукових праць. – Одеса : Астропринт, 2009. – С. 486–488.

2. Неклесова В.Ю. Основные структуры представления знаний (на материале хрононимии) / В.Ю. Неклесова // Наукові записки. – Кіровоград, 2009. – № 81 (3). – Серія : Філологічні науки (Мовознавство). – С. 374–376.

3. Неклесова В.Ю. Реалізація хрононімів сакрального скрипту / В.Ю. Неклесова // Записки з романо-германської філології. – Одеса : Фенікс, 2009. – С. 182–189.

4. Неклесова В.Ю. Скрипт і сценарій як структури репрезентації знань / В.Ю. Неклесова // Україністика : нові імена в науці : зб. статей за матеріалами II Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів і молодих науковців. – Горлівка, 2009. – С. 36–38.

5. Неклесова В.Ю. Трансонімізація з погляду когнітивної лінгвістики / В.Ю. Неклесова // Studia slovakistika. – Ужгород, 2009. – № 10. – С. 140–144.

6. Неклесова В.Ю. Хрононіми у руслі когнітивної ономастики / В.Ю. Неклесова // Записки з ономастики. – Одеса : Астропринт, 2009. – № 12. – С. 64–73.

7. Неклесова В.Ю. Хрононіми сакрального скрипту / В.Ю. Неклесова // Актуальні проблеми менталінгвістики : зб. статей за матеріалами VI Міжнародної наукової конференції. – Черкаси, 2009. – С. 56–58.

8. Неклесова В.Ю. Хронопоетоніми віртуального скрипту / В.Ю. Неклесова // Науковий вісник ВНУ ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2009. – № 5. – Серія : Філологічні науки, мовознавство. – С. 274–277.

АНОТАЦІЯ

Неклесова В.Ю. Когнітивна природа власних назв на позначення часу. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.15. – загальне мовознавство. – Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського», Одеса, 2010.

Дисертаційну роботу присвячено аналізу лінгвокогнітивної природи хрононімів. Виявлено мовознавчу інтерпретацію терміна «хрононім». Створено класифікацію хрононімів за місцем у лінгвокультурній картині світу української, російської та англійської мов. Окреслено наповнення індивідуального хрононімного фрейму, досліджено механізми реалізації узуального, сакрального, віртуального та універсального скриптів. Проаналізовано три архетипні типи сценаріїв. На основі даних асоціативного експерименту встановлено: хрононімний фрейм у першому колі містить здебільшого свята узуального та універсального скриптів, у другому – віртуального та сакрального, у третьому – маловідомі хрононіми усіх типів скриптів.

Ключові слова: хрононім, фрейм, скрипт, сценарій.

АННОТАЦИЯ

Неклесова В.Ю. Когнитивная природа имен собственных, обозначающих время. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.15 – общее языкознание. – Государственное учреждение «Южно-Украинский национальный университет имени К.Д. Ушинского», Одесса, 2010.

Диссертационная работа посвящена анализу лингвистического статуса хрононимов в современной картине мира. Рассматривается лингвистическая интерпретация и понятийное наполнение термина хрононим. Определены и описаны основные признаки хрононимов, выявлены источники появления хрононимной лексики. Разработана авторская классификация, которая базируется на месте имен собственных в картине мира носителей языка, а также на протяженности и соответствии календарному циклу.

Определена сущность и свойства когнитивных структур хранения информации: фрейма, скрипта, сценария. Очерчено

наполнение кругов индивидуального онимного фрейма, который является отображением языковой ментальности. Разрабатываются модели действия динамических структур обработки и репрезентации знаний: скрипт и сценарий, где скрипт является основой, сценарий понимается как функциональная надстройка и адаптивный скрипт. Исследованы механизмы реализации узуального, виртуального, сакрального и универсального скриптов на материале хрононимной лексики, выделены также дополнительные виды скриптов, находящиеся в зоне влияния двух когнитивных структур, что есть естественным следствием развития языка и проявлением культурного взаимодействия этносов. Была разработана типология сценариев, выделены три архетипических типа (линия, круг, спираль), которые возникли благодаря эволюции взглядов на феномен времени.

Для подтверждения основных положений выдвинутой теории был проведен свободный ассоциативный эксперимент. Ассоциация рассматривается как одна из немногих возможностей проникнуть во внутренний мир человека, где отображается опыт, а следовательно и картина мира данного индивида. Эксперимент подтвердил авторские предположения о наполненности индивидуального онимного фрейма, где в первом круге находятся широко известные хрононимы узуального и универсального скриптов, во втором – виртуального и сакрального, в третьем малоизвестные имена собственные всех видов скриптов. При недостаточном уровне энциклопедической информации об объекте респонденты чаще использовали сценарии возможного проведения праздника или мероприятия.

Ключевые слова: хрононим, фрейм, скрипт, сценарий.

SUMMARY

Neklesova V.Y. The cognitive nature of the proper names denoting time. – Manuscript.

Thesis for a candidate degree in philology, speciality 10.02.15 – General Linguistics. – The state institution «South-Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushinsky», Odesa, 2010.

The thesis is devoted to the analysis of the linguistic and cognitive nature of chrononyms. The linguistic interpretation of definition and concept of chrononym are considered. The classification of chrononyms based on the place of chrononyms in the linguistic and cognitive

worldview of Ukrainian, Russian, English native speakers has been worked out. The structure of individual chrononym frame has been elucidated. The mechanisms of realising usual, virtual, sacral, universal scripts have been investigated. Three archetype models of scenarios have been analysed. The data of the associative experiment showed the following distribution of scripts: the holidays of usual and universal scripts are mostly used in the first circle, the second circle has virtual and sacral scripts, the third and fourth circles includes all types of scripts.

Key words: chrononym, frame, script, scenario.

Підп. до друку 28.08.2010. Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Гарн. «Times» Друк цифровий. Ум. друк. арк. 0,9
Тираж 100 пр. Зам. № 11
Видавець і виготовлювач Букаєв Вадим Вікторович
вул. Пантелеймонівська 34, м. Одеса, 65012.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2783 від 02.03.2007 р.
Тел. 0949464393, 0487431393 email – *bukaev@gmail.com*